

Menzijn en duurzame ontwikkeling, een franciscaans perspectief

in: CDV (Christen Democratische Verkenningen), *Tussen Apocalyps en Utopie*, Herfst 2004, p. 53-62

Chris Elzinga

Haarlem, 6 september 2004

Franciscus van Assisi wordt door sommigen gezien aan de patroonheilige van de milieubeweging. Maar wat gaat er eigenlijk van deze Middeleeuwer uit dat zelfs nu nog mensen inspireert? Welke inzichten uit de franciscaanse traditie zijn nu nog relevant voor het duurzaamheidsdebat?

Chris Elzinga laat zien dat in ieder geval twee thema's in dit kader relevant zijn, hoewel die in het huidige politieke debat geen een rol spelen. Het eerste thema gaat over onze omgang met de natuur. Franciscus laat zien dat een sterk besef van verbondenheid met de natuur vragen stelt bij een onbegrensde antropocentrische houding ten opzichte van de natuur. Gaat een duurzame ontwikkeling alleen over menselijke belangen of houden we ook rekening met de belangen van de niet-menselijke schepselen? Ten diepste is dit een vraag naar wat het betekent mens te zijn op aarde. Elzinga doet enkele suggesties om het besef en de ervaring van verbondenheid te versterken.

Het tweede thema gaat over angst en gebrek aan vertrouwen, die beide diep in de psyche van de meeste mensen verankerd zijn. Ze zijn inherent aan de psychische structuur die we 'ego' noemen en ze bepalen dikwijls onbewust ons handelen en denken. Op collectief niveau bepalen ze dikwijls de agenda's van politieke tegenstanders, ook en misschien vooral wel in het duurzaamheidsdebat. Angst en gebrek aan vertrouwen maken dat mensen op hun eigen belang gericht zijn, op het eigen overleven, en daarmee vervreemden van zichzelf (van hun "ware aard" zou Franciscus zeggen), van de wereld om hen heen en van het Mysterie dat dit alles omvat. Het maakt dat ze zekerheid zoeken in steeds meer bezit, geld, status en macht. Het werkt een onduurzame houding in de hand, die naadloos aansluit op de huidige exponentieel groeiende economie. Elzinga gaat in op de vraag of er een soberheid mogelijk is die niet gebaseerd is op angst voor een wereld van tekort of op schuld, maar die vreugdevol is omdat ze onze menselijkheid bevestigt.

Inleiding

De bekende historicus Lynn White heeft ooit Franciscus van Assisi voorgesteld als patroonheilige van de ecologen.¹ Sindsdien wordt Franciscus beschouwd als iemand die door zijn speciale band met de natuur ons, moderne mensen, kan inspireren. Maar kunnen de inzichten die hij in zijn leven verworven heeft ons ook verder helpen in het duurzaamheidsdebat? Wat kunnen we leren van iemand die in de Middeleeuwen leefde, in omstandigheden die op het eerste gezicht zo van die van ons verschillen? En hoe zijn relevante inzichten uit de franciscaanse spiritualiteit in deze tijd te cultiveren?

Omgaan met de natuur

Franciscus is inderdaad vooral bekend vanwege zijn speciale manier van omgaan met de wezens in de natuur. Dat is ook al in zijn tijd opgevallen. Met name in de verhalen over zijn omgang met vogels wordt duidelijk dat er iets van hem uitging, waardoor ze bij zijn nadering niet angstig wegvlogen, maar hem in hun directe nabijheid toelieten.² Dieren sprak hij aan als zijn "broeders en zusters" en dat was voor hem een uiting van een gelijkwaardigheid die hij daadwerkelijk gevoeld moet hebben. Die gelijkwaardigheid baseerde hij op het besef dat zowel dieren als mensen door God geschapen waren en hun broosheid en kwetsbaarheid met elkaar deelden. Dit leidde bij hem tot een houding van groot respect en eerbied voor alles wat leefde. Zo bracht hij bijvoorbeeld insecten die zijn pad kruisten in veiligheid, iets wat we onder meer uit de boeddhistische traditie kennen. Dieren die hem tot voedsel geschonken waren gaf hij hun vrijheid terug of hij zorgde voor een plek waar ze goed

verzorgd werden. Diezelfde houding van eerbied en respect droeg hij uit naar de niet levende natuur, die immers vanuit zijn visie gezien ook geschapen was.

In de Middeleeuwen was het gemeengoed in alles, inclusief de dieren en de natuur, een verwijzing naar het goddelijke te zien. Voor Franciscus ligt dat anders: voor hem hadden de niet-menselijke schepselen en natuurverschijnselen een waarde vanuit zichzelf.

Tegenwoordig zouden we dat 'intrinsieke waarde' noemen. Hij moet een grote mate van verbondenheid met de natuur gevoeld hebben, anders is deze houding eigenlijk niet te verklaren.

Die houding heeft zich in de loop van zijn leven bij hem ontwikkeld. Wat hier zeker toe bijgedragen heeft is dat hij heel veel buiten leefde, als een nomade zonder vaste woonplaats, overgeleverd aan de natuurelementen. Daar hoeven we geen romantische voorstelling van te maken. Ook zijn houding van nederigheid, altijd 'de mindere' te willen zijn, zal zeker een rol hebben gespeeld.³ Een cruciaal moment is ongetwijfeld geweest toen zoals gezegd een groep vogels op een dag bij zijn nadering níet wegvloog. Voor hem kwam dat als een volslagen verrassing. Op dat moment moet hij op een diep ervaringsniveau beseft hebben wat het betekent dat dieren echt "broeders en zusters" kunnen zijn.⁴

Uiteindelijk heeft zijn ontwikkeling op dit gebied aan het eind van zijn leven geleid tot het beroemd geworden Zonnelied.⁵ In dit grootse loflied noemt hij alle schepselen inclusief de hemellichamen en de natuurelementen water, vuur, wind en aarde zijn broeders en zuster, en roept hij ze op God te loven.

Relevantie voor het duurzaamheidsdebat

Wat kunnen wij, moderneren, met deze verhalen? Het verhaal van Franciscus raakt aan een thema in het duurzaamheidsdebat, dat heel fundamenteel is: in hoeverre is duurzame ontwikkeling iets dat alleen mensen aangaat? Hoeveel ruimte geven wij aan de dieren om zich naar hun aard te kunnen ontwikkelen? Wat voor waarde hebben de andere levende wezens met wie wij de aarde bevolken en in hoeverre zijn we bereid rekening te houden met hun belangen? Is een samenleving duurzaam wanneer we de meeste grotere zoogdieren alleen nog in dierentuinen in leven kunnen houden en voor het publiek ten toon kunnen stellen? Zijn we duurzaam bezig als we overal op aarde ecologische evenwichten verstoren? Het is typerend voor de antropocentrische aanpak van het duurzaamheidsvraagstuk op politiek niveau dat daarin nauwelijks aandacht geschonken wordt aan dit thema, alsof wij de enige levende wezens zijn op aarde! In feite draait het in het duurzaamheidsdebat om economische grootheden: om nationaal inkomen, milieugebruiksruimte, energievoorziening, mobiliteit, duurzaam ondernemen, effecten van klimaatverandering op onze economie etc. Het verdwijnen van soorten heeft als thema nauwelijks politiek gewicht. Het gaat er in feite in de eerste plaats om hoe we onze welvaart veilig kunnen stellen.

Een belangrijke oorzaak voor deze selectieve benadering zou kunnen zijn dat wij mensen ons in het algemeen nauwelijks met de natuur en haar schepselen verbonden voelen. Franciscus kan wat dat betreft een inspirerend voorbeeld zijn, maar het is niet eenvoudig om die verbondenheid te ervaren zoals hij dat heeft gedaan. Wij leven hier in de westerse wereld een uitermate comfortabel leven, zeker in vergelijking met de omstandigheden waarin Franciscus verkeerde. Contact met de natuur en zelfs met 'buiten' is voor velen van ons hoogstens iets voor onze vrijetijdsbesteding. Hoe kunnen we dan toch tot een ervaring van verbondenheid komen, waardoor we vanuit een innerlijke vanzelfsprekendheid ook de niet-menselijke natuur gaan waarderen en haar de ruimte geven die haar toekomt?

Een houding van verbondenheid

'Verbondenheid' kunnen we cultiveren door anders te gaan waarnemen en door die waarnemingen anders dan gebruikelijk is te interpreteren.⁶ Wat betekent dat concreet? Op *cognitief of mentaal niveau* kunnen we leren de consequenties van ons eigen handelen waar te nemen en daadwerkelijk onder ogen te zien. Dit gebeurt al in beperkte mate, maar dit leeraspect zou nog veel meer benut kunnen worden. We zouden bijvoorbeeld veel meer dan nu gebeurt de resultaten van wetenschappelijke studies naar de toestand van de aarde populair kunnen vertalen en onder een breed publiek kunnen verspreiden. Niet om mensen

een schuldgevoel aan te praten, maar om ze de mogelijkheid te geven te zien wat er werkelijk gaande is.

We zouden ons ook veel meer kunnen trainen in een zekere mate van aperspectivisch denken, bijvoorbeeld door gebruik te maken van onderzoek naar de beleving van dieren. Daardoor zullen we in staat zijn de wereld meer door de ogen van niet-menselijke wezens waar te nemen. De verruiming van de hokken in de varkenshouderij waar de dieren in gehouden mogen worden is mede op dit soort onderzoek gebaseerd.

In het verlengde hiervan zouden we op *affectief of emotioneel niveau* ons veel meer in kunnen leven in wat ons handelen voor andere mensen en voor dieren betekent. We zouden ons emotioneel meer open kunnen stellen voor zowel het leed als voor de schoonheid van de niet-menselijke schepselen. Een zekere mate van contact is daarbij vereist. Zoals het gelaat van de andere mens een appèl doet op ons vermogen tot medeleven en verlichten van leed, zo kan ook de ontmoeting van dieren in hun gedepriveerde leefomstandigheden zo'n appèl op ons doen. Als we werkelijk tot ons door laten dringen wat dieren in de bio-industrie doormaken, wordt het heel moeilijk zonder gewetenswroeging een varkensbiefstukje te eten.⁷

Wanneer we zo leren anders te kijken en te ervaren, zal dat gevolgen hebben voor ons *moreel besef*. Wanneer we sterker dan nu het geval is de eigenheid van dieren inzien en invoelen, zijn dieren niet meer als puur gebruiksobject te behandelen. Dat heeft consequenties voor de plek die we hun op deze aarde geven en voor de morele verantwoordelijkheid die we ten aanzien van hen hebben. We kunnen in het duurzaamheidsdebat niet langer exclusief praten over "wij mensen", we zullen het misschien voortaan moeten hebben over "wij aardewezens".⁸

Een dergelijke verschuiving in ons moreel besef zal ook iets doen met onze besef van *identiteit*. Dat besef wordt mede bepaald door de positie die we op aarde innemen temidden van het niet-menselijke leven. Meestal zijn we ons daar niet van bewust. Maar hoezeer wordt ons vermogen tot verwondering niet gevoed door de schoonheid van de verschijnselen in de natuur, door bloemen, door het steeds weer veranderlijke licht van de zon, door jong leven? Hoezeer wordt ons gevoel van macht en kracht niet begrensd door beelden en ervaringen die we hebben van resp. met olifanten, tijgers of zoiets kleins als wespen? Zo geeft ook de mate waarin we ons met de natuur verbonden voelen vorm aan onze identiteit.

De betekenis van menszijn

Met de vraag naar onze identiteit raken we aan een vraag die een centrale rol vervult in elke spirituele traditie: wat betekent het om mens te zijn op deze aarde? Wat bepaalt onze menselijkheid en hoe kunnen we die cultiveren?⁹ Wat betekenen onze persoonlijke en politieke beslissingen en handelingen voor wie wij zijn? Dit is een vraag die geen enkele rol lijkt te spelen in het duurzaamheidsdebat. Eigenlijk is dat vreemd, omdat de wijze waarop wij collectief onze samenleving inrichten toch minimaal onze menselijkheid zou moeten bevorderen. Waar zijn we anders mee bezig?

Voor iemand als Franciscus was die vraag naar de betekenis van ons menszijn richtinggevend. In zijn geschriften is terug te vinden hoe hij keer op keer duidelijk probeerde te maken dat mensen moeten leven naar "hun ware aard", naar wie ze in essentie zijn. Alles wat we doen en laten zou onze ware aard moeten bevestigen. Al het andere doet ons van onszelf vervreemden, maar tegelijkertijd ook van onze medemensen, van de wezens in de natuur en daarmee van God.

Wat is dan die 'ware aard' en hoe ziet die vervreemding eruit? Voor Franciscus is leven naar onze 'ware aard' een leven dat niet gericht is op versterking van het eigenbelang, dat niet zelfzuchtig is.¹⁰ Het is open naar wat voor ervaring van pijn, verdriet, leed, vreugde, schoonheid etc. ook. Het is leven vanuit een vertrouwen dat het leven goed is zoals het is, omdat het voortkomt uit en gedragen wordt door God. Het gaat erom expressie te zijn van liefde, niet om lief gevonden te worden, maar omdat ieder mens in essentie liefde is. Dit leven is als vanzelfsprekend uit op het goede voor de ander, omdat het gemakkelijk geraakt wordt door het leed van de ander.

Zo te leven geeft een enorme kracht. Tegelijkertijd is die openheid ook enorm kwetsbaar en broos. Franciscus zag in Jezus van Nazareth de belichaming van de menselijke 'ware aard', vooral ook in diens kwetsbaarheid en broosheid. Hij streefde er dan ook naar in zijn manier van leven zoveel mogelijk de 'zoon des mensen' na te volgen.

Angst en wantrouwen als bron van vervreemding

De vervreemding zit voor Franciscus in de toewending van mensen naar zichzelf, waardoor ze gericht raken op eigenbelang. Dat maakt ook dat mensen afgesloten raken voor het appèl van de ander. Maar waarom maken we die beweging eigenlijk?

Tegenwoordig is uit de psychologische literatuur bekend dat die toewending voortkomt uit een gebrek aan vertrouwen en daarmee gepaard gaande levensangst. Beide zijn diep in de menselijke psyche verankerd, zoals die zich vanaf de zeer vroege jeugd ontwikkelt.¹¹ Ze vormen de aanzet tot het ontstaan van de psychische structuur die we 'persoonlijkheid' of 'ego' nemen. Tot de meest fundamentele kenmerken van 'ego' behoren de overtuiging dat de wereld een onveilige plek is en de angst die het leven in zo'n wereld oproept. Het reactiepatroon dat daaruit ontstaat is een manier om onszelf een veilige plek te creëren in deze wereld en om de angst te neutraliseren. Dit reactiepatroon is bij de meeste mensen werkzaam gedurende het hele volwassen leven. Het is voor vrijwel iedereen in dit tijdsgewricht de normale staat van zijn.

De gangbare psychologie beschouwt dit 'ego' als het coördinerend en integrerend mechanisme, waardoor we op een redelijk consistente en zinvolle manier in deze samenleving kunnen functioneren. Vanuit deze optiek is een goed ontwikkeld ego het hoogste dat mensen in hun ontplooiing kunnen bereiken.

De meeste spirituele tradities kijken daar anders tegenaan. Die onderkennen weliswaar het belang van een voldoende evenwichtige persoonlijkheid om het eigen innerlijk te leren kennen. Maar tevens wijzen zij erop dat 'ego' fundamenteel op het overleven en op eigenbelang is gericht. Daarmee staat deze psychische structuur volledige spirituele ontplooiing in de weg. Ze belemmert een groei in gevoeligheid, openheid, liefde, compassie, mededogen met medemensen en met de andere wezens in de natuur. Kortom, kwaliteiten die tot ieders 'ware aard' behoren.¹² Volgens spirituele tradities zoals de franciscaanse, is het ontwikkelen van een stevig ego dus niet het einde van het verhaal. We kunnen ons verder ontplooiën, voorbij ego. D.w.z. we hoeven ons niet door de reactiepatronen en de angst van onze jeugd te laten bepalen.

Franciscus kende natuurlijk de psychologie achter de 'ik-zucht' niet. Wel heeft hij zeer helder gezien dat deze toewending naar onszelf ons vervreemdt van onze 'ware aard', met alle gevolgen van dien voor ons contact met de ander en met het goddelijke.

Angst op collectief niveau

Het is niet gemakkelijk deze schaduwkant van wat we als 'normale' ego-ontwikkeling beschouwen, onder ogen te zien. Mensen met 'sterke ego's' hebben in onze samenleving aanzien. Krachtige persoonlijkheden die robuuste beslissingen durven te nemen en harde uitspraken niet schuwen, zijn de helden van onze tijd. Vaak blijft verborgen dat achter deze buitenkant van kracht de angst schuilt om kwetsbaar te zijn en broos, of inlevend en liefdevol. Dat er nog iets is voorbij dit soort ego, dat 'sterk' kan zijn door openheid, kwetsbaarheid, liefde en wijsheid, zien we in het leven van grootse mensen als Franciscus, Gandhi, Martin Luther King, Nelson Mandela, de Dalai Lama en vele anderen terug.

In de politieke arena speelt angst een belangrijke, zij het onbewuste rol. Dit geldt bij uitstek voor het duurzaamheidsdebat. Dat gaat immers over de leefbaarheid van de aarde.

Daarmee raakt het direct aan enkele fundamentele aspecten van onze ego-structuur: de twijfel over de veiligheid van deze wereld en de angst die deze twijfel oproept. Daarom kan dit thema mensen zo diep raken. Tegelijkertijd schermen velen zich juist af om die twijfel en angst niet te hoeven voelen of onder ogen te hoeven zien.

Veel wetenschappelijke rapporten bevestigen in feite onze diepe overtuiging dat de wereld een onveilige plek is.¹³ Mensen zijn op die angst te mobiliseren. Daar maakt met name de

milieubeweging gebruik van. Ze hanteert angst bewust als strategisch middel om mensen voor hun doelen te interesseren, omdat de ervaring heeft geleerd dat nadruk op aantrekkelijker alternatieven hoogstens kleine groepen mensen aanspreekt.¹⁴

De milieubeweging heeft echter geen monopolie op angst. Vaak hanteert de 'tegenpartij' een zelfde strategie. Zo voorspelden in de negentiger jaren de voorstanders van uitbreiding van Schiphol dat zonder uitbreiding Nederland economisch zou verworpen tot "het Jutland van Europa". Nederland zou het land worden van de gemiste kansen. Op soortgelijke manier wordt tegenwoordig het kabinet Balkenende verweten een sfeer van angst te creëren waarbinnen bezuinigingen en veranderingen in de welvaartsfeer gemakkelijker geaccepteerd worden. Dat verwijt is op zijn beurt weer gestoeld op angst om (voor-)rechten te verliezen. Het is opvallend dat angst dikwijls een gemeenschappelijke drijfveer van politieke 'tegenstanders' is, terwijl dat nooit in dialoog met elkaar aan de orde wordt gesteld. Het is zo bepalend voor hoe we in deze wereld staan, het is zo in ons denken en handelen besloten, en tegelijkertijd is het zo onbewust.

Omgaan met een onduurzaam systeem

Aan de hand van het verhaal van Franciscus kunnen we ons de vraag stellen: hoe kunnen we in deze context aan duurzame ontwikkeling werken, op een manier die onze 'ware aard', onze menselijkheid en die van alle andere betrokkenen bevestigt en versterkt? Uit het voorafgaande kunnen we concluderen dat de toewending naar de ander, het onder ogen zien en afleggen van angst en de ervaring van vertrouwen belangrijke elementen zijn. Een eigentijds voorbeeld van een levenshouding van vertrouwen is opmerkelijk genoeg te vinden in het tweede rapport van de Club van Rome uit 1991, *De grenzen voorbij*.¹⁵ De auteurs wijzen in hun boek op de paradoxale situatie dat ons streven naar welvaart haar eigen bestaansgrond ondergraaft. Onze welvaart is immers gebaseerd op continue groei, terwijl die exponentieel van aard is en feitelijk niet te handhaven in een wereld met eindige grondstoffen. Vanuit dit besef hebben de auteurs alle reden om pessimistisch te zijn. Toch zijn ze dat niet. Ze wijzen in het laatste hoofdstuk op middelen die behulpzaam kunnen zijn om principes van duurzaamheid in de samenleving te verankeren. Ze raden aan beelden te vormen van toekomst zoals we die werkelijk willen; netwerken te maken om informatie en ideeën uit te wisselen en elkaar te bemoedigen; de waarheid te spreken; vaardigheden te ontwikkelen om te leren, zodat mensen minder afhankelijk zijn van 'deskundigen'. En last but not least roepen ze mensen op om "lief te hebben".

Dit laatste klinkt bijzonder in een boek dat tot dan toe helemaal gebaseerd is op rationeel analytische modelberekeningen. Blijkbaar beseffen de auteurs dat hun conclusies gemakkelijk kunnen leiden tot gevoelens van angst, cynisme en apathie. Liefhebben zien zij als een tegengif, waardoor die reacties geen wortel kunnen schieten. Of in hun eigen woorden: "Toon begrip en gevoel voor het onvermijdelijke verzet. In ieder van ons schuilt enig verzet. Ieder van ons houdt enigszins vast aan de oude werkwijzen van een niet-duurzame wereld. Zorg dat de nieuwe wereld er voor iedereen is. Iedereen zal nodig zijn. Probeer de beste gevoelens in jezelf en anderen te vinden en vertrouw daarop. Beluister het cynisme rondom en heb mededogen met wie erin geloven. Maar geloof er zelf niet in."

Een leven dat vertrouwen voedt

Het antwoord van Franciscus zelf was een leven in extreme, zelf gekozen armoede. Waarom zo'n strenge ascese? Omdat hij aan den lijve had ervaren dat leven in armoede, afhankelijk van wat mensen en de natuur bereid zijn te geven, vertrouwen voedt. Het klinkt raar voor wie deze weg niet zelf gekozen heeft, maar door zijn leefwijze bemerkte hij keer op keer dat alles wat hij werkelijk nodig had om te leven hem geschonken werd. Het bracht hem een leven dat niet geregeerd werd door angst om het eigen bestaan, maar vol was van vertrouwen, vreugde en vervulling. Het bracht hem dicht bij zijn 'ware aard'. Dat is de essentie van het franciscaanse armoede-ideaal.

Voor ons, die zo gewend zijn aan comfort, is zijn voorbeeld niet echt aantrekkelijk. Soberheid associëren we met tekort, met afgeknepen leven en vreugdeloosheid. Franciscus laat iets anders zien. Leven in soberheid kan mensen gevoelig maken voor wat ze echt nodig hebben

om mens te zijn op deze aarde. Het maakt bijvoorbeeld dat mensen van kleine dingen kunnen genieten, dat ze hun vervulling niet buiten zichzelf hoeven te zoeken in accumulatie van bezit en geld of een bijzondere positie in de samenleving. Het maakt dat ze zich bewust worden van hoe afhankelijk ze eigenlijk zijn van mensen en van de natuur. Dit is een heel ander soort soberheid dan waartoe wordt opgeroepen vanuit een schuldig bewustzijn dat we collectief de natuur aan het vernietigen zijn.

Zo te leven is niet eenvoudig in een samenleving die er zulke andere waarden op na houdt. De verleidingen en de sociale druk om te consumeren zijn groot. Het vraagt een stevige verankering in jezelf, en een voortdurende oriëntatie op de vraag wat het betekent om waarlijk mens te zijn. Spirituele tradities kunnen behulpzaam zijn om deze oriëntatie te ondersteunen.

Tot slot

Leven vanuit een houding van aandacht, mededogen, soberheid en liefde die niet gebaseerd is op angst, schuld en een gevoel van tekort, is vreugdevol en vervullend, omdat die houding onze menselijkheid bevestigt. Dat zou een kernpunt moeten zijn in ons streven naar duurzame ontwikkeling.

Literatuur

- Almaas, A.H., *De Innerlijke Diamant, deel 2, Vrijheid van zijn*, Haarlem 2001
- Elzinga, C., H. Sevenhoven, Kijken door een schone bril, Grondhoudingen in het milieudebat, in: *Franciscaans Leven*, jrg. 83, r. 2, mei 2000, p. 51-61
- Elzinga, C., Het milieu als spiegel van houdingen, in: *Rollende stenen. Vragen van zin en betekenis in het milieudebat*, Publicatiereeks milieustrategie 2001/02, Den Haag 2001
- Freeman, G.P., H. Loeffen (red.), *Het was een min minnetje om te zien. Franciscus en zijn broeders in verspreide geschriften uit de dertiende eeuw*, Haarlem 1989
- Hooff, J.A.R.A.M van, Medeschepselen in de gemeenschap van het leven, in: Elzinga, C. en C. Hogenhuis (red.), *Grond onder onze voeten. Duurzame welvaart, christelijke spiritualiteit en intimiteit met de natuur*. Kampen 2000
- Leclerc, E., *Symbolen van de Godservaring. Een analyse van het Zonnelied van Franciscus*, Haarlem 1982
- Loeffen O.F.M., H., *De geschriften van Franciscus van Assisi*, Haarlem 1987
- Lomborg, B., *The Skeptical Environmentalist, Measuring the Real State of the World*, Cambridge 2001
- McFague, S., *Super, Natural Christians, How we should love nature*, Minneapolis 1997
- Meadows, D.H., D.L. Meadows, J. Randers, *De grenzen voorbij. Een wereldwijde catastrofe of een duurzame wereld*, Utrecht 1992 (oorspronkelijke druk 1991)
- White, L., The Historical Roots of our Ecologic Crisis, in *Science*, Vol. 155, p. 1203-1207 (10 March, 1967)
- World Resources Institute, *World Resources 2000-2001: People and Ecosystems, The Fraying Web of Life*, Washington 2002

Drs. Chris Elzinga houdt zich als milieukundige bezig met vraagstukken rond menselijk gedrag en houdingen ten opzichte van de eigen leefomgeving. Daarbij maakt hij onder meer gebruik van inzichten uit de westerse psychologie en uit diverse spirituele tradities. Hij heeft een eigen onderzoeksbureau 'Meanders, werken aan perspectief en bewustzijn'.

Noten

¹ White, 1967, p. 1207

² Freeman en Loeffen, 1989, p. 58

³ De 'mindere' willen zijn is een soort tegengif tegen jezelf boven anderen verheffen, jezelf meer of beter voelen dan anderen. Dit is een kernpunt uit de franciscaanse spiritualiteit en komt terug in de benaming van de 'Orde van Franciscaanse Minderbroeders'.

⁴ Die houding bleek zeker relevant toen de vogels bij een van zijn volgende ontmoetingen plotseling wel opvlogen en Franciscus besepte dat hij met een verkeerde intentie op de dieren was afgegaan (Freeman en Loeffen, 1989, p. 122). Over hem wordt verteld dat later vogels zich heel vaak in zijn directe nabijheid ophielden.

⁵ Leclerc, 1982, p. 20-23

⁶ Dit heb ik eerder in meer detail uitgewerkt in een onderzoeksrapport voor het ministerie van VROM (Elzinga, 2001, p. 31-34).

⁷ Zie ook de bijdrage van Jan van Hooff in de bundel *Grond onder onze voeten* (Elzinga & Hogenhuis, 2000, p. 112-123).

⁸ Overigens lijkt dit een logische stap die een gevolg is van een zich uitbreidend menselijk bewustzijn. Behoorden in de Griekse oudheid alleen de stemgerechtigde mannen van de polis tot de morele gemeenschap, in onze tijd vallen alle mensen daaronder. Dit spreekt onder meer uit de 'universele rechten van de mens'. Een volgende stap zou zijn de dieren daarin op te nemen voor wie wij de zorg op ons genomen hebben. Op het moment dat we ons verantwoordelijk gaan voelen voor al die dieren die de gevolgen van het menselijk handelen ondervinden, kunnen we gaan spreken over "wij aardewezens". Immers, zelfs het leefgebied van ijsberen in het Noordpoolgebied verandert door de opwarming van de aarde, een gevolg van het broeikas-effect dat wij mensen veroorzaken.

⁹ Dit zou volgens de Amerikaanse theologe Sallie McFague het kernpunt moeten zijn van elke spiritualiteit. In navolging van Ierse bisschoppen definieert zij dit begrip als "de zoektocht naar wat het betekent om mens te zijn". En dat menszijn houdt voor haar in: groeien in gevoeligheid voor jezelf, je medemens, de natuur en voor het Mysterie dat dit alles omvat (McFague, 1997, p. 10). Groeien in gevoeligheid leidt tot mededogen en tot een besef van verbondenheid met de ander, ook met de andere schepselen in de natuur.

¹⁰ Dit thema komt bijvoorbeeld naar voren in wat de 5^e Vermaning wordt genoemd (Loeffen O.F.M., 1987, p. 106, 107).

¹¹ A.H. Almaas bijvoorbeeld heeft hier in diverse publicaties uitvoerig over geschreven. Een kernachtige beschrijving is onder meer te vinden in *De Innerlijke Diamant, deel 2*, p. 133-148 over 'Zelf en zelfloosheid'.

¹² Het streven om je niet door deze structuur te laten bepalen wordt in de boeddhistische traditie het streven naar egoloosheid genoemd.

¹³ Een van de vele rapporten waarin dat beeld wordt geschetst is dat van het World Resources Institute, opgesteld in opdracht van de VN en de Wereldbank (World Resources Institute, Washington 2002).

¹⁴ Ik heb hier in een eerder artikel op gewezen, naar aanleiding van uitspraken van Theo Wams, voormalig inhoudelijk coördinator van de Vereniging Milieudefensie, gedaan in het blad *Milieudefensie*, nov./dec. 1996 (Elzinga, 2000, p. 58). Ook in het werk van B. Lomborg komt deze constatering diverse malen terug (Lomborg, Cambridge 2001). Ik zeg daarmee niet dat de zorg van de milieubeweging niet terecht zou zijn.

¹⁵ Meadows, Meadows en Randers, 1992, p. 237-252